

Атанас Бучков
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
yanarowland@uni-plovdiv.bg

Атанас Натев – ретроспектива в настоящето

Atanas Buchkov
Univesity of Plovdiv

Atanas Natev – A Retrospective in the Present

Abstract

The article dwells on Atanas Natev's lifetime contributive research on the essence of aesthetic experience. It explores some of his most well-known publications on the forms of interaction between literature and society, as well as the dynamics and multiplicity of the reception of a literary product across a national culture. In addition, the paper tries to limn the contours of authorial intention in the long 20th century, offering insights into the controversial paths of the development of Bulgarian fiction and critical theory. We should also like to propound a strategy for perusing the matter of aesthetic responsibility through a closer look at Nikolay Haytov in view of Mikhail Bakhtin's polemical perception of the content, material for, and form of a literary work as founded on living experience.

Keywords: Atanas Natev; memory; art; fictionality; responsibility; human perception; aesthetic experience

Подобна ретроспектива е невъзможна без спомени. За това и прекрачвам в нея със спомен. В деня, в който разбрахме за кончината на проф. Атанас Натев, Огнян Сапарев, тогава ректор на университета и член на катедрата, в която бях и аз, ме помоли да напиша няколко паметни думи. И то за броени часове. Предадох на колегите написаното. Одобриха го и на другия ден залепихме паметните думи на вратата на университета. След

което няколко човека потеглихме за София да изпратим Атанас Натев в последния му път. Какво точно съм писал не помня. Но последните две изречения незаличимо останаха в мен: „Атанас Натев даде много на българската култура. Толкова, че тя му остава задължена“. Наивно или не, продължавам да мисля, че „късата памет е грях“.

С какво все пак, след този потискащ спомен, се каня да продължа? Намерението ми е да се фокусирам върху основанията на една теоретична формулировка на Атанас Натев, която той отстоява през целия си живот в науката. Подсетиха ме за нея думите на Ал. Панов, един от малцината в годините на прехода, писали върху теоретичното наследство на Атанас Натев. „Най-любимата му тема беше тази за самобитността и незаменимостта на изкуството... Неговата дълбоко вкоренена вяра, че основната характеристика на художествената творба е да подлага на изпитание интимното човешко светоотношение... Мога само да потвърдя от собствен опит, че неговата формула работи“ (Панов 2013: 65-66). След Ал. Панов утвърдително добавям и своя собствен. Ето два по-пресни във времето примера. Сетих се за тях, занимавайки се с ретроспективата. И в двата открих, че формулата се бе загнездила по моему. При първия, в полемична скоропоговорка отстоявах начина, по който творбата естетически говори – чрез героя и фикционалния свят, в който той „е“. Сетне идва ред на примера: „Отдаваме се на „наслада от текста“, а неочаквано в нея нещо започва да нагарча. Защото в творбата някой изпитателно ни засреща с въпроса – „Как си със серотонина?“.

И следващият пример. Той е от критически наброски, които пандемично-заядливо бях озаглавил „Борхес, Гаустин и Аз“. Наброските бях адресирал до издателката на „Времеубежище“. Ето и техният завършек. „Дочитайки романа, разочарован от несъстоялия се „референдум да времето“, ме застигна една мисъл на Умберто Еко. Навремето, когато попаднах на нея, признавам, твърде ме озадачи. Защото според Еко, основната функция на литературата била да ни „подготвя за смъртта“. С годините я приех така – само ако „функцията“ изпълняват безсмъртните герои в нея. С което и подсказват нашата крайност. Затова, мисля си, и досега Разколников продължава да пита – „Може ли да се пролива кръв по съвест?“.

че докато я има съвестта човешка, „времеубежище“ за нея няма да има. И въпросът на Разколников ще продължава да я гледа в упор. Към ретроспективата сега добавям – по-добър аналог за формулата на Атанас Натев трудно бих намерил.

И вече в посока на самата формула. Има-няма нейното начало отстои на повече от 60 години. Тя се ражда и полемично отстоява в първите две книги на Атанас Натев: „Цел или самоцелност на изкуството“ (1960) и „Изкуство и общество“ (1961). Духът (или дъхът) на времето е запечатан в заглавията. Във втората твърдението, че „цел на изкуството е по непринуден и непосредствен начин да подлага на изпитание съкровеното светоотношение на индивида“ се запазва непокътнато от първата. Авторът шлифова ръбовете на нейната есенциална категоричност, но не я премахва. Може би затова, четвърт век по-късно, в последната си книга „Беседи върху самобитността на изкуството“ (1988), Атанас Натев признава, че „нито е възможно, нито е нужно да се домогваме до есенциално определение на изкуството“ (Натев 1988: 20). Просто защото „изкуствоведската теория никога не може да прекрачи прага на хипотетичното“ (пак там, 100). И все пак – макар и „хипотетична“, формулата присъства и тук непокътната. „Изкуството остава вярно на своята специфика, когато засяга съкровеното светоотношение на индивида..., за да подтикне към искрена самопроверка ... спонтанна проверка на индивидуалния житейски опит“ (пак там, 107). След това обилие от цитати ще добавя само, че така продължава да работи формулата: като критерий за изкуството и като граница между него и „културната конфекция“. И присъства като аналитичен инструментариум и в книгата му „Литературни идеи на XX век“ (1986). Прониква в своеобразието и на такива костеливи автори като Бекет.

Сега е ред да се насоча към същественото, заради което и предприех ретроспективата. А именно – към теоретичните основания на формулата. Ще се опитам да ги открия чрез здравия ѝ антропологичен корен, защото смятам, че именно той ѝ задава нейната жизненост. Тук отварям скоба: фокусирането върху основанията има и скрита причина. Ще я оглася обаче към края, където ще стане ясно защо.

В една от беседите („Красотата и изкуството“) в последната книга на Атанас Натев, той заявява – „нека читателят не очаква

от тази беседа дефиниране на красотата ... ще си призна чистосърдечно, че ми липсва куражът, който съм имал преди четвърт век ... нека се задоволим с един аспект: отношението на изкуството към нея“ (Натев 1988: 127). С този аспект е свързана и другата, посветена на „естетичното и художественото“, беседа, където споменава, че „недиференцираната употреба на двете понятия води до непродуктивни недоразумения“ (пак там, 132). Проблематиката за отношението между „естетично и художествено“ е застъпена и в началните две книги на Атанас Натев. В тях разграничението между едното и другото е формулирано чрез понятията „естетичното извън художественото“ и „художествено естетичното“. А „художественото произведение“ се схваща като „качествено прерастване на естетичното“ (Натев 1961: 285). Инак казано – второто понятие подразбира обективизираното в творба естетическо отношение. Докато първото – „естетичното извън художественото“, има предвид нашето простосмъртно естетическо отношение към едно или друго явление от реалността, била тя природна или социална. Ето и общото между двете понятия: „... художествената творба е сродна на естетичното не толкова като негово познание, колкото като факт с аналогично въздействие“ (Натев 1961: 289). Добавям към това и едно по-разгърнато съждение: „Пригодена да предизвиква съкровено отношение на индивида, естетическата проява е най-подходящото въздействащо средство за непринудено изменение на човешкото светоотношение. Именно затова тя прераства в изкуство“ (Натев 1960: 269). И в двете книги на Атанас Натев това е открито и нюансирано многократно. Няма да злоупотребявам с позоваванията. Ще добавя обаче, че и четвърт век по-късно, именно твърдението, че ферментите за начина, по който творбата въздейства, са заложени в „естетическото извън художественото“. Твърдението остава непокътнато. Беседата отбелязва както изходните предпоставки на „художественото“ в „естетичното“, така и взаимозависимостта между тях. Вярно е, „много от естетичните прояви в живота носят названието си от изкуството: драматично, трагично, романтично, комично и пр. Това не означава, че те не съществуват в извънхудожествения живот. Напротив, именно там се осъществява истинската им проверка..., но изкуството позволява на човека да прогледне

за тях“ (Натев 1988: 123). Както всъщност проверовъчно реагираме на не едно и две неща от бързотечното политическо злободневие. За да се усетим насаме с „формулата“. Проверява тя чрез нас и крилати фрази, често съчетани и със запомнящи се крилати действия. Все делнични фрагменти от сферата на комичното. Ето една фраза и едно действие, които съм запомнил. И навярно не само аз. Политик със сочно грубоват изказ уязви своя опонент от парламентарната трибуна така: „Господ е дал на глупавия уста, за да яде, а не да говори“. И не след дълго двамата коалиционно братски се прегърнаха за предстоящите избори. Комично властолюбие, нали? И пак от същия естетически регистър. Друго парламентарно лице пък прояви чудодейна способност, премествайки столицата на Китай във Виетнам. И не случайно стана паметно с абривиатурата „ПКП“. Подобна нискочела убогост е нелепа. Но кой помни неадекватното властово самочувствие? Естетическият отговор е „непринуден“, а критичността му – за всеки според себе си. И според собственото му „съкровено светоотношение“.

С полувековна отдалеченост от настоящето, но с аналогична хапливост е и авторовият неологизъм на Р. Ралин „властитутка“. И въпреки времевата дистанция, комичното му жило жегва безпогрешно историчността, която сме.

Както се опитам да подсказва – и в двата случая на комичното, „извън“ и „в“ художественото, въздействащият ефект е омерзително аналогичен. Първият носи ферментите за втория. И двата изпитват собствената ни критичност към всяка властитутска неадекватност. Вярно е, че социокултурната оптика задава естетическата „номенклатура“, но не и нашето първично естетическо отношение към едно или друго явление извън изкуството... Знае се, че понякога творческият опит е не по-малко проникателен от една теоретична формула. Казал го е за себе си Ем. Станев (автор, когото Атанас Натев високо ценеше) – „Изкуството иде от сетивността, душата се храни с нея“ (Станева 1983: 128). И двете прояви на естетичното се обръщат към душата. Към нейната емоционална отзивчивост и социална чувствителност.

В една от книгите си Атанас Натев подхвърля, че се налага понякога „да се повтарят някои примери, макар и под различен ъгъл“. Тъкмо това смятам да направя – да сменя „ъгъла“ към

пример, до който вече съм прибягвал. Връщам се отново към него, доколкото съдържа „две в едно“ обсъжданата проблематика. И някак човешки и творчески подсказва свързаността и възможния преход на едното в другото – на не-творческото естетическо преживяване и превръщането му в творчески импулс. Примерът е от откровенията на Н. Хайтов „Как бяха написани „Диви разкази“. Става дума за разказа „Мерак“. Ориентиращо казано, споделеното от Хайтов попада в обсега на „първичната природна красота“, която Атанас Натев разглежда в първата си книга (Натев 1960: 268). Както и досега, аналитичен фокус ще бъдат основанията на неговата формула: въздействащият ефект на „природната красота“ в нейните житейски прояви. И как именно срещата с природно красивото (и възхитата от него) се оказва среща-изпитание за „съкровеното светоотношение на индивида“.

Който помни разказа на Н. Хайтов, лесно ще възстанови съдържанието чрез споделеното от автора за неговата творческа история. Имам предвид онова, което преди да се разиграе пред очите на чичо Каньо, се е разиграло пред очите на неговия създател. И по повод на което Хайтов отбелязва:

Слиса ме нежността в отношението на мъжкото към женската... Това беше силно преживяване, което ме накара да се замисля върху... проявите на бруталност и често пъти – и на насилие дори и в брачната любов... За липсата на култура и човещина... И се усетих като уловен в престъпление. Оттам дойде и вътрешният драматизъм на разказа (Хайтов 1989: 114).

Наистина, ще се роди ли от „силното преживяване“ разказът „Мерак“, е въпрос и на специални възможности, изпробване на различна повествователна техника – до постигане на сказовата идентичност на героите-разказвачи. Ала е въпрос и на нещо друго, което не е прерогатив на авторите възможности. Да съзреш аналог на себе си в природното и да преживееш „танца и нежността“ на виторогия мъжкар „слисващо“, предполага най-малкото две неща, които са принципно взаимосвързани: „способността за въображение“ и „съзнанието за едно душевно състояние, причинено от морални съждения“. Тъй като едното и другото издават авторитета на Кант, да го цитирам в точката на обобщението – „красивото е символ на нравствено доброто“ (Кант 1980: 250). Което, инак казано, е присъщо колкото на

човека у Хайтов, преживял случката, толкова и на всеки друг, подобен на него „свидетел“. А самото преживяване е възможно доколкото въображението превръща това, което мериност прави по „закон божи“, в любовна игра, нежност и взаимност. И същевременно и заедно с това – доколкото тъкмо тези чувства у нас не са помръкнали. В простосмъртното естетическо отношение преживяването минава и отминава, без да остави художествена следа. Но в нея, където въздействието е целенасочено търсен, той проявява характеристиките на „формулата“. Спонтанно да преживеем виторогата нежност с пулса на човешки дължимото. И да усетим като престъпление недоимъка ѝ между нас.

Давам си сметка, че предложението пример може да изглежда „сенилен“ (знам ли, може и да е). Окуражих се да го предложа след като видях „Мерак“ в моноспектакъла на Мариус Куркински. Бях един от многото в театралната зала, завладян от интерпретацията на талантливия актьор.

Време е вече да приключи своята ретроспектива. Ала няма как да направя това, без да разкрия „скритата причина“, свързана с основанията на формулата. Ако съм успял да открия житейско-естетическите ѝ предпоставки, сега е моментът да намеся името на Бахтин. В далечните 60-те и 70-те години на миналия век Атанас Натев се позовава на Бахтин няколко пъти. И то по рядък до необичайност начин – цитира го по книгите му (?), писани „под маска“, т.е. появили се с имената на П. Н. Медведев и В. М. Волошинов. Отношението на Атанас Натев към Бахтин е като към авторитет, достоен да участва в методологическото злободневие (Вж. Натев 1969: 46, 50, 59 и Натев 1977: 37-38). Работата на Бахтин обаче, която има пряко отношение към основанията на неговата формула, отсъства. И няма как, след като статията му от 1924 г. „Проблемът за съдържанието, материала и формата“ се тиражира публично едва през 1975 г. А формулата на Атанас Натев е заявена в книгите му през 1960 и 1961. За случая само ще загатна с какво Бахтин теоретично я подкрепя. По отношение на това, което Атанас Натев определя като „естетичното извън художественото“, у Бахтин стои „естетическото виждане извън изкуството“. И настоява, че естетиката е длъжна „да обясни“ неговите „хибридни и нетрайни форми“. За Бахтин „тази задача може да послужи като пробен камък за продуктивността на

всяка естетическа теория“ (Бахтин 1975: 22). Смятам, че откъм основанията си формулата на Атанас Натев го потвърждава като свой „пробен камък“.

За завършек на ретроспективата избрах спомен, който подобно на първия, също пазя непокътнат. Който познава книгите на Атанас Натев, помни неговата полемичност, често съчетана с неотразима ироничност. Ето го и споменът. Седим в кабинета с колега от Софийския университет, преподаващ и в нашия, и задимено обдумваме изказа на Атанас Натев. Бързам да намеся впечатлил ме пример. Става дума за момент от негова статия, свързана с критико-методологическите баталии около „Диви разкази“. Фразата, която подхващам, е реплика срещу високомерния „остракизъм“ на критика Здравко Петров – неканен, да не прекрачвал Атанас Натев прага на „литературната гостна“. „Халал му гостната“ – миролюбиво е готов да се оттегли Атанас Натев. Но остава непреклонен, че без нужната професионална подготовка е просто конфузно да се участва в подобна дискусия. След което добавя фразата, която бях започнал да цитирам. „Чакай!“, прекъсна ме колегата, за да я довърши сам. Помнехме фразата безпогрешно и двамата: „Навярно се щадя, но мисля, че Здравко Петров щеше да е по-снизходителен към мен, ако не ме сравняваше със себе си“ (Натев 1977: 59).

Така продължавам да помня Атанас Натев: винаги полемичен и никога догматичен. И неотстъпно верен на себе си като учен.

Литература

- Бахтин, Михаил 1975. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература. [Bakhtin, Mikhail. Voprosy literatury i estetiki . Moskva: Hudozhestvennaya literatura, 1975.].
- Кант, Имануел 1980. Критика на способността за съждение. Прев. Цеко Торбов. София: БАН. [Kant, Immanuel. Kritika na sposobnostta za suzdeniye. Prev. Tseko Torbov. Sofiya: BAN, 1980].
- Натев, Атанас 1960. Цел или самоцелност на изкуството. София: БАН. [Natev, Atanas. Tsel ili samotselnost na izkustvoto. Sofiya: BAN, 1960].
- Натев, Атанас 1961. Изкуство и общество. София: Наука и изкуство.

- [Natev, Atanas. Izkusvo i obshtestvo. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1961].
- Натев, Атанас 1969. Литературознание и изкуствознание. София: Наука и изкуство. [Natev, Atanas. Literaturoznaniye i izkustvoznaniye. Sofia: Nauka i izkustvo, 1969].
- Натев, Атанас 1977. Залежи в познатото. София: Български писател. [Natev, Atanas. Zalezhi v poznatoto. Sofiya: Bulgarski pisatel, 1977].
- Натев, Атанас 1985. Литературни идеи на XX век. София: Наука и изкуство. [Natev, Atanas. Literaturni idei na XX vek. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1985].
- Натев, Атанас 1988. Беседи върху самобитността на изкуството. София. Партиздат. [Natev, Atanas. Besedi varhu samobitnostta na izkustvoto. Sofiya: Partizdat, 1988].
- Панов, Александър 2013. Литературният образ отвъд пространството на книгата. София: ИК „Диоген“. [Panov, Alexander. Literaturniyat obraz otvad prostranstvoto na knigata, Sofia: ИК “Diogen”, 2013].
- Станева, Надежда 1983. Ден след ден. София: Профиздат. [Staneva, Nadezhda. Den sled den. Sofiya: Profizdat, 1983].
- Хайтов, Николай 1989. За творческата история на „Диви разкази“ // Септември, № 9. [Haytov, Nikolay. Za tvorcheskata istoriya na “Divi razkazi”. // *Septemvri*, № 9, 1989].